

УДК 165.731:821.161.2.02 “18/19” І.Франко

ФІЛОСОФІЯ ПОЗИТИВІЗМУ В СТРУКТУРІ ТВОРЧОГО МЕТОДУ ІВАНА ФРАНКА

Лілія САВЧУК

*Прикарпатський університет імені Василя Стефаника,
вул. Шевченка, 57, 284025 Івано-Франківськ, Україна*

Значення позитивізму як послідовного й закономірного етапу духовної еволюції людства не викликає сумнівів у філософів, культурологів, мистецтвознавців. Однак питання про його вплив на вітчизняний культурний процес загалом і літературний зокрема – усе ще залишається відкритим.

Завдання статті – на основі аналізу літературно-критичних праць та художньої спадщини І. Франка довести причетність літератора до позитивізму як домінуючої філософської доктрини кінця XIX – початку XX ст. Відтак дослідження слугуватиме доказом наявності позитивізму у вітчизняній філософській думці та визначить параметри впливу зазначеного напрямку на український літературний процес.

Ключові слова: позитивізм, раціоналізм, ірраціоналізм, культурний процес, сцієнтичні тенденції, “науковий реалізм”, позитивістська методологія мислення.

У всі часи духовний розвиток людства базувався на протистоянні двох визначальних світоглядних первнів – раціоналізму та ірраціоналізму. Перманентна конкуренція між ними породжувала пропозицію нових культурних, філософських, мистецьких моделей, доктрин, шкіл у залежності від інтелектуальних потреб конкретної історичної доби. У XIX ст. на гребені чергових вимог раціоналізму постає філософська доктрина позитивізму, яка на тривалий час визначає духовне обличчя людства.

Значення позитивізму як послідовного й закономірного етапу духовної еволюції людства не викликає сумнівів у філософів, культурологів, мистецтвознавців. Однак питання про його вплив на вітчизняний культурний процес загалом і літературний зокрема усе ще залишається відкритим. Ми спробуємо дослідити цей вплив у проекції на творчість Івана Франка, який чи не найбільше спричинився до популяризації позитивізму в Україні й найбільш органічно використав його в підмурівках власної ідейно-естетичної доктрини. Але насамперед з’ясуємо генетичну та типологічну природу позитивізму.

Генетично позитивізм пов’язаний з філософією французьких просвітителів. Так само, як останні впливали на літературу класицизму, раціоналізм О. Конта, вчення про детермінацію явищ словесності расою, середовищем і моментом І. Тена, натурфілософія Г. Спенсера, соціал-дарвінізм впливали на формування раціоналістичних засад реалістичного типу творчості.

Утвердження позитивізму в Західній Європі у другій половині XIX століття пов’язане з тогочасною актуалізацією прагнення людства раціонально переосмислити онтологічні параметри свого буття. Категорія “прогресу” чи “поступу”

стає центральною у тодішніх світоглядних системах координат. Відповідно встановлюється культ науки, яка найбільше здатна прислужитися прогресові. Досягнення вчених-природодослідників (К. Бернара, Ч. Дарвіна) підштовхнули симпатизуючу їм частину інтелігенції “повірити у безмежні можливості “позитивних наук” і дослідного знання” [15, с. 142–143]. Наука стала настільки важливим фактором духовного життя, що її методи отримали застосування навіть у сфері мистецтва. Згадаймо, наприклад, назву основної теоретичної праці щодо концептуальних засад натуралістичного літературного напрямку Е. Золя – “Експериментальний роман”. Великий вплив на літературний процес справили праці Ч. Дарвіна і Г. Спенсера.

Г. Спенсер писав: “Вище мистецтво будь-якого роду засноване на науці, без неї не може бути ні досконалого твору, ні досконалої оцінки” [19, с. 50]. Прекрасне стає соратником наукового пізнання дійсності, зберігаючи водночас і самостійне начало, без якого багато що залишалося б за порогом осмислення. Література, за висловом Франка, “вказує хиби суспільного устрою там, де не все може добратися наука (в житті щоденнім, в розвитку психологічним страстей та нам’єтностей людських)...” [21, т. 26, с. 13]. Прискорений розвиток наук у другій половині XIX ст., великі досягнення в галузі природознавства мали неабиякий вплив на вироблення естетичної доктрини реалістичного типу творчості, до якого належать такі літературні напрями, як реалізм, натуралізм, імпресіонізм.

Науковець Л. Шпак, досліджуючи сцієнтичні тенденції у німецькій літературі кінця XIX ст., наводить характерну думку із програмного твору В. Бельше “Природнонаукові основи поезії. Прологомена реалістичної естетики” про те, що література стала “дитям ідеального шлюбу – природознавства і поезії” [22, с. 23]. І. Тен вважав науку і мистецтво двома шляхами пізнання, які відрізняються лише за формою, але не за змістом, їхня спорідненість, що “робить честь як йому, так і їй”, витікає із спільності завдань, мети, головної функції, якою є функція пізнавальна [20, с. 286].

Позитивісти пропагували суспільно-корисне наукове знання. Їх мало цікавило вічне філософське питання про першопричину речей. Більшу увагу вони приділяли конкретиці очевидних фактів та явищ, а також дослідженню їх безпосередніх причин. “Будь-яке знання відносне і не заходить далі явища – ось ідея, що в поєднанні з закликком до “науковості” філософствування утворює центральний момент позитивізму” [1, с. 82–83], – вважає А. Богомолів.

Мистецтво збагачувалося здобутками науки не безпосередньо, а через етап підсумовування відкриттів у різних галузях науки, їх філософського узагальнення і творчого переосмислення. Функцію посередника на цьому етапі брала на себе не без успіху філософія позитивізму. Вона-таки допомагала спроектувати досягнення природничих наук у площину людської етики.

У дусі позитивістського раціоналізму витримані сцієнтичні тенденції у літературно-критичній спадщині І. Франка. У статті “Лев Толстой” він критикує російського письменника за те, що той у “Війні і мирі” висловлює рішучий протест проти холодного розуму, “ставлячи на перше місце почуття і моральний бік людини”. “Безперечно, – пише Франко, – що і з цими факторами наука мусить рахуватися, але ж вважати, що вони можуть замінити розумовий, випробуваний

метод наукової праці, це недоречність, найкраще доведена “науковими” досягненнями самого Толстого” [21, т.28, с. 234].

Позитивізм був одним із основних джерел Франкової концепції “наукового реалізму”. У статті “Література, її завдання і найважливіші ціхи” Франко з’ясовує суть зазначеної концепції: “Література, так як і наука сьогочасна, повинна бути робітницею на полі людського поступу. Її тенденція і метод повинні бути наукові. Вона громадить і описує факти щоденного життя, вважаючи тільки на правду, не на естетичні правила, а разом аналізує їх і робить з них виводи, – се її науковий реалізм” [21, т. 26, с. 13].

Франко був упродовж усього життя переконаний у необхідності творчого синкретизму між так званими “науковою” і “красною” літературами. У 1909 р. він зазначав, що поділ між ними “не буде зовсім докладний, бо ж ми знаємо, що витвори наукового, розумового думання звичайно не обходяться без праці чуття та фантазії, і, навпаки, витвори фантазії неможливі без праці розуму” [21, т. 40, с.8]. Критик торкається питання про зближення наукового і художнього пізнання дійсності й у статті “Наше літературне життя в 1892 році”. Він переконаний, що “писательська творчість, коли вона має бути справді ділом поважним, а не школярською забавою, – се така ж поважна студія, як і праця наукова, тільки безмірно ширша, многостороння і трудна” [21, т. 29, с. 8]. Відповідно, “писатель мусить знати чимало загальних і теоретичних наук, як психологію, економію суспільну, політику і т. ін., без котрих він не зуміє поставити себе на належнім становищі супроти персонажів свого твору, не зуміє відповідно зрозуміти й показати нам їх вчинки, не зуміє дати нам твору справді широкого і тривкого” [21, т. 29, с. 9].

Позитивні основи мислення Франка (особливо у ранній період його літературної та наукової діяльності) проявлялися в орієнтації на все те, що реальне, а не фантастичне і химерне. Завдання белетристики він бачить не в тому, щоб бути виразом “розбуялої фантазії, мрій та забавів дармуючих людей”, а в тому, щоб “скопіювати доразу життя народів у всіх верствах і відносинах, показати світу його потреби, хиби, нестатки, а разом вказати всюди живі і здорові елементи, котрі можуть послужити за підвалину до будівлі свободної і щасливої будучини мільйонів” [21, т. 26, с. 37]. У цій думці знайшли також відображення ідеї Конта про необхідність корисності, соціальності будь-якої людської діяльності, прагнення будувати, а не руйнувати, аби будувати.

Як позитивіст, Франко розставляє акценти у ставленні до співвідношення “життя – естетика”: “Не життя для естетики і краси, а естетика і краса для життя, для піднесення і облагородження кожної людської особистості – це її найвищий естетичний принцип” [21, т. 27, с. 282].

Літературно-критичні праці Франка містять багато доказів того, що вчений володів позитивістською методологією мислення з її опорою на факт. Перевагою факту він вважав те, що факт є “смертельним ворогом усяких комбінацій і неможливостей” [21, т. 35, с. 387]. Однак у творах мистецтва критик бачив завдання автора використовувати факт не заради самого факту, а як будівельний матеріал для якоїсь вищої ідейно-естетичної мети: “Се завдання, – зазначає він у статті “Література, її завдання і найважливіші ціхи”, – зрозуміли всі реалісти, і

тому-то письма їх попри всій реальності і правді усе виходять – глибоко тенденційні, т. є. вони подають факти і образи з життя не отак собі, для того, що се факти, але для того, що з них логічно і конечно виходить такий а такий вивід, і стараються ті факти без перекручування і натягання так угрупувати, щоб вивід сам складався в голові читателя, виходив природно і ясно і будив у нім самім певні чуття, певні сили до ділання в жаданім напрямі” [21, т. 26, с. 12–13].

У руслі філософії позитивізму слід розглядати також захоплення Франка філософією Г. Спенсера та соціал-дарвінізмом. У статті “Поєма про створення світу” він захищає передові наукові здобутки Дарвіна від критики реакційно настроєної частини інтелігенції: “Наші поборники правовірності, а властиво темноти та безмисності серед народу, дуже сердяться на нас, що ми силкуємося не лише освіченим верствам, але й простому народові подавати здобутки новочасної науки. Особливо не люблять ті праведники, коли згадати про Дарвіна, хоча жоден із них певно не пробував читати Дарвінових писань. Сердить їх у Дарвіна – і се справді смішна й сумна річ – не те, що є в його писаннях, а більше те, чого в них нема, але що інші виводили з них” [21, т. 35, с. 266].

Поштовхом до зацікавлення Франка творами європейських позитивістів було спілкування з М. Драгомановим, якого вважають одним із перших популяризаторів філософії позитивізму в Україні. Вплив М. Драгоманова на формування творчого методу Франка можна дослідити на основі його “Листів до редакції журналу “Друг”, на матеріалах “Листування І. Франка та М. Драгоманова” тощо.

Саме Драгоманов зацікавив Франка методологічною базою культурно-історичної школи – напрям в літературознавстві, що склався в середині XIX ст. на основі позитивістської філософії О. Конта і чільними представниками якого у різних країнах були І. Тен, Ф. Брґнетьер, Г. Брандес, О. Піпін та ін. Характерними рисами літературно-критичної діяльності Франка є генетичний підхід до явищ художньої творчості (зокрема, дослідник А. Скоць розглядає Франкові літературно-критичні статті про Шевченка саме як “генетичні студії” [17]), пошуки їхніх причин, розуміння того, що “ані в природі, ані в житті нема нічого випадкового, що все має свої причини, усе варте уваги, дослідження й оцінки” [21, т. 28, с. 181]. Цілков у душі культурно-історичної школи Франко прагне емпіричну очевидність літературного факту вивести з прихованого впливу раси, середовища і моменту. На його думку, “аналіз цих впливів, цих темних сил, які щомиті підштовхують людину по життєвому шляху, стає найпершим завданням сучасного роману, споглядання тисячі найменших подробиць, якими, наче вода по камінню, протікає людське життя, з яких, наче брила з атомів, складаються людські вчинки, і малі, і великі, – ось що характерне для цього роману” [21, т. 28, с. 182]. Відповідно до вироблених культурно-історичною школою засад Франко розглядав будь-який художній твір як органічний відбиток духу народу в певний історичний момент його розвитку. “... Література певного часу повинна бути образом життя, праці, бесіди і думок того часу” [21, т. 26, с. 12], – вважає він. Питання про причетність Івана Франка до культурно-історичної школи детальніше висвітлюється у монографії Я. Гарасима “Культурно-історична школа в українській фольклористиці” [2] та монографії М. Гнатюка “Літературознавчі концепції в Україні другої половини XIX – початку XX сторіч” [3].

Деякі вчені-літературознавці однозначно негативно оцінюють вплив Драгоманова на творчість Франка, вважаючи, що він гальмував розвиток естетичної свідомості останнього. О. Купранець, наприклад, пише: “Франко, людина вразлива, ідейна та широкого діапазону думання, шукав розв’язки й виходу з положення, щоб виплисти на широкі води загальнолюдського способу думання, а не дати себе задушити провінціалізму. Та злорадна доля підсунула йому вчителя, який полонив Франкову думку в свої злочасні тенета, бо Драгоманов, хоч і був “європейцем”, хоч і черпав із західноєвропейського збірника ідей і проблем, однак засвоїв собі і передав звіттам своїм ідеологічним учням те, що там було найгірше” [11, с. 29]. Насправді такі безапеляційні заяви виглядають безпідставними, бо саме позитивізм вивів Франка на “широкі води загальнолюдського способу думання”.

Франко погоджувався з висунутими Драгомановим і співзвучними з ідеями європейських позитивістів вимогами науковості, народності літератури, її соціальної заангажованості, скерованості на аналітичне дослідження дійсності. І в цьому не слабкість, а сила Каменяра.

А щодо думки про тимчасовість і малозначимість Франкового звернення до позитивізму (та й то лише в ранній період його творчості), то її заперечує сам Франко, який у 1910 р. у передмові до видання “Батьківщина” і інші оповідання” пише: “Хоч як неоднакова літературна вартість сих оповідань, то все-таки думаю, що їх збірне видання не буде зайвим і для теперішньої генерації, вже хоч би тому, що в них скрізь, як мені здається, віє здоровим духом того тверезого позитивізму, який німецьким терміном можна назвати “*Bejahung des Lebens*”. Може, вона явиться деякою невеличкою асанациєю в шпитальній атмосфері новішої літературної школи” [21, т. 38, с. 487]. Можливо, подібна “асанация” не була б зайвою і в атмосфері сучасного літературного процесу.

1. Богомолов А. Идея развития в буржуазной философии. – М., 1962. – 374 с.
2. Гарасим Я. Культурно-історична школа в українській фольклористиці. – Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. – 144 с.
3. Гнатюк М. Літературознавчі концепції в Україні другої половини XIX – початку XX сторіч. – Львів, 2002. – 208 с.
4. Гонкуры Э. и Ж. Дневник. – М., 1964. – Т. 1. – 710 с.
5. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970.
6. Зеров М. Франко-поет // Зеров М. Тв.: В 2 т. – Т. 2. – К., 1990. – С. 457–491.
7. Золя Э. Собр. соч.: В 26 т. – Т. 24. – М., 1966. – 321 с.
8. Козій Д. Розвиток світогляду Івана Франка // Сучасність. – 1977. – № 5. – С. 27–33.
9. Конт О. Курс положительной философии: В 6 т. – СПб., 1900. – Т. 1. – 302 с.
10. Косик В. До питання про еволюцію світогляду Івана Франка // Збірник на пошану професора Володимира Янева: Наук. зб. – Т. 10. – Мюнхен, 1983. – С. 496–513.
11. Купранець О. Творчість Івана Франка // Світло. – 1956. – № 12. – С. 29–30.
12. Лаврінченко Ю. Дещо до еволюції світогляду і політичної думки Івана Франка // Українська літературна газета на 1956 рік. – С. 3–29.
13. Леся Українка. Зібр. тв.: У 12 т. – К., 1977.
14. Листування І. Франка і М. Драгоманова. – К., 1928. – 500 с.
15. Наливайко Д. Искусство: направления, течения, стили. – К., 1985. – 365 с.
16. Наливайко Д. Проблема натурализма в украинській літературі // Літературознавство: Матеріали III конгресу Міжнародної асоціації українців. – К., 1996. – С. 118–130.

17. Скоць А. Франкові генетичні студії про Шевченка // Літературознавство: Матеріали II конгресу Міжнародної асоціації українців. – Львів, 1993. – С. 308–313.
18. Спенсер Г. Основания социологии. – СПб., 1876. – Т. 1. – 306 с.
19. Спенсер Г. Опыты. – III, СПб. – 1866. – 244 с.
20. Тэн И. Философия искусства. – М., 1933. – 360 с.
21. Франко І. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1978.
22. Шпак Л. Макс Кретцер и немецкий натуралистический роман 80-90-х годов XIX ст. – К., 1982. – 132 с.
23. Skarga B. Narodziny pozytywizmu polskiego (1831–1864). – Warszawa, 1964. – 411 s.

THE PHILOSOPHY OF POSITIVISM IN THE STRUCTURE OF IVAN FRANKO'S ARTISTIC METHOD

Liliya SAVCHUK

*The Vasyl Stepanyk Prykarpattia University,
Shevtchenka st., 57, UA-284025 Ivano-Frankivsk, Ukraine*

The philosophers, scholars in culture and art express no doubts as to the importance of positivism as a successive and logical stage of the spiritual evolution of mankind. However, its influence on the Ukrainian cultural process in whole and on the literary one in part is still an open question.

The task of the article is to prove the writer's adherence to positivism as a dominant philosophical doctrine of the end of the 19th – beginning of the 20th century based on the analysis of I. Franko's articles on literary criticism and his belles-lettres legacy. Therefore the research will serve as a proof of the presence of positivism in the Ukrainian philosophical thought and will determine the parameters of the influence of the mentioned trend on the Ukrainian literary process.

Key words: positivism, rationalism, irrationalism, cultural process, scientific tendencies, “scientific realism”, positivistic methodology of thinking.

Стаття надійшла до редколегії 06.05.2004

Прийнята до друку 20.05.2004